

VOIKO ALKON VAIKUTUSTA MITATA?

PERTTI KETTUNEN

Alkoholipolitiikka-lehden numerossa 6/1991 haastateltiin Veikko Kasurista. Aiheena oli hänen väitöskirjansa ”Yrityksen yhteiskunnallisen laskentatoimen mittaamiskokeilu”, jossa kohteena on Oy Alko Ab. Mielenkiintoinen yritys ja mielenkiintoinen väitöskirjan aihe. Ansaitsevat niin kirja kuin aihekin sen vuoksi vielä muutaman jatkokommentin.

Yhteiskunnallisen laskentatoimen tutkimus eli toistaiseksi vireintä kauttaan 1970-luvulla. Silloin käytiin laajaa keskustelua yritysten asemasta yhteiskunnassa. Yritysten toiminta ja merkitys asetettiin usein kyseenalaisiksi. Erityisesti kritisoitiin yritysten suhtautumista yhteiskuntaan. Yritykset huolehtivat vain omasta edustaan, eivätkä kanno vastuutaan yhteiskunnasta. Tämä kritiikki johti yritykset kehittämään laskentamenetelmiä oman vaikutuksensa arvioimiseksi. Vuosikertomuksissa alkoi näkyä laskelmia, jotka tavanomaista kirjanpidon tilinpäätöstä laajalaisemmin pyrkivät selvittämään yrityksen vaikutuksia yhteiskunnassa. Kysymyksessä oli yksi yrityksen kannalta rationaaliselta tunnut tapa oman toiminnan legitimoimiseksi.

Yliopistoissakin virisi yrityksen vaikutusten laajamittaisen arvioinnin menetelmien tutkimusta. Seuraavalla vuosikymmenellä keskustelu vaimeni, tutkimustoiminta väheni ja suomalaisten yritysten vuosikertomuksista hävisivät ne vähätkin yhteiskunnallisen vaikutuksen laskelmat, jotka niissä olivat olleet.

Alkaneella 1990-luvulla mielenkiinto ja keskustelu näyttävät taas viriävän. Yhteiskunnallisesta vastuusta keskustellaan jälleen, nyt ovat ympäristö ja yritysetiikka avainsanoja. Tutkimuskin on saanut uutta vauhtia.

Painotuksissa on kuitenkin selkeä ero 1970-lukuun verrattuna.

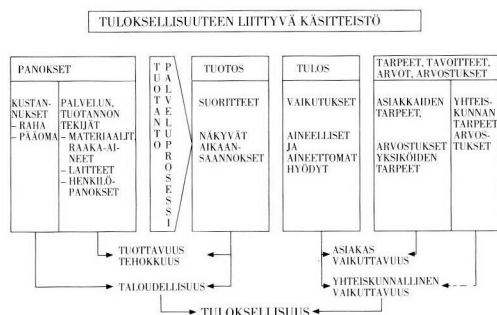
Tutkimuskin on oman aikansa vanki, ainakin tämäntyyppisissä tutkimusaiheissa. Osin voidaan puhua ajankohtaisista tutkimusaiheista, osin joskus ehkäpä muotiaiheistakin. Keskustelu yhteiskunnassa kiinnittää tutkijoiden huomiota, tutkimustyö viriää. Yleisen ilmapiirin ja mielenkiinnon suuntautuminen toisaalle vähentää myös tutkijoiden mielenkiintoa asiaan.

Yhteiskunnallisessa laskentatoimessa on näitä piirteitä. Tutkijoiden mielenkiinto vaihtelee, ja tutkimuksen painotukset ja perusratkaisutkin vaihtelevat. Kasurisen väitöskirja on selvästi aikaisemman 1970-luvun tradition lapsia. Sen alku ja ensimmäiset kokeilut sijoittuvat ajallisestikin jo 1970-luvulle. Tutkimus on aikaisemman tradition jatkaja uusien kysymyksenasettelujen vuosikymmenelle.

Kasurisen väitöskirja on eräässä suhteessa hyvin mielenkiintoinen. Usein, etten sanoisi pääsääntöisesti, yrityksen yhteiskunnallisen vaikutuksen tutkimukset ovat olleet periaatteellisia. Todellisia empiriaan ulottuvia tutkimuksia on ollut vähän. Kasurinen sen sijaan kysyy itsepäisesti ja sitkeästi läpi tutkimuksensa, miten asiat voidaan mitata, miten pitkälle voidaan päästä asioiden konkretisoinnissa.

Koko tutkimuksesta muodostuu koe. Kokeillaan, millainen on se prosessi, jolla saadaan ote Alkon vaikutuksista suomalaiseen yhteiskuntaan. Vastaus tutkimuksen peruskysymykseen ”Millainen voisi olla se yrityksen yhteiskunnalliseen laskentatoimeen tukeutuva systematiikka, jolla kohdeyrityksen koko-

Kaavio 1. Yhteiskunnallisen laskentatoimen käsitteistöä

naistaloudelliset ja tulonjaolliset vaikutukset pystytään mittaamaan ja raportoimaan” on luettavissa tutkimuksesta sen koko mitalta vähitellen avautuvana kertomuksena. Ratkaisua haetaan asettamalla tarkoituksenmukaisuus johtavaksi kriteeriksi. Se ohittaa tieteellisen tarkkuuden, se ohittaa numeerisen täsmällisyyden, se ohittaa mittausvälineen puutteet.

Tutkimuksessa päästään hämmästyttävän pitkälle. Lopputulos on puristettu tai ainakin on niin haluttaessa puristettavissa yhteen tietoon. Alkon yhteiskunnalliset hyödyt ovat 2–3 kertaa suuremmat kuin sen haitat. Tulos on, niin voisi sanoa, jopa hätkähdyttävä. Sen jos minkä luulisi johtavan kiivaaseen tutkimukseen, uusiin ajatuksiin ja kokeiluihin.

Tulos on kovien tieteellisten kriteerien osalta puutteellinen, voisi tiukka tieteen vartija sanoa. Tutkimuksen tulokset ovat kuitenkin erittäin hedelmälliset. Keskustelun eteenpäin viemiseksi on kaiken teoretisoinnin keskellä aina kysyttävä, mikä on empiriassa asioiden suuruusluokka, mikä on vaikutusten yleinen suunta ja miten pitkälle tieteellisen ajattelun välineet ulottuvat.

Itse asiassa juuri tuohon mittaustulokseen tuijottaminen on väärin. Se on vain pieni fragmentti monipuolisessa teoreettisessa ja em-

piirisessä Alkon toiminnan pohdinnassa. Juuri siihen myös liittyvät ja itse asiassa tiivistyvät kaikki ne ongelmat, jotka tutkimukseen sisältyvät. Lakelmissa on lukuja monilla eri perusteilla laskettuna, on yksilön, yrityksen ja kansantalouden tasolla laskettuja lukuja, on marginaalikustannuksia, keskimääräiskustannuksia ja vaihtoehtokustannuksia.

Kun suomalaisessa tämän hetken laulussa sanotaan, että ”juodaan viinaa, tullaan viisaammiksi näin, juodaan viinaa, on todellisuus piinaa, selvin päin, hetkittäin”, ihmetteilyyn on edelleen aihetta. Voiko tuollaiseen ilmiöön yleensä päästä käsiksi niin rationaalisista lähtökohdista kuin yhteiskunnallisessa laskentatoimessa käytetään.

Perusajatukseltaan niin Kasurisen väitöskirja kuin muutkin yhteiskunnallisen laskentatoimen tutkimukset lähtevät perinteisestä rationaalisesta panos-tuotos-asetelmasta. Tämä näkyy erittäin hyvin mm. alan käsitteistön esittelykaaviosta (kaavio 1).

Näinhän Kasurinenkin yhteiskunnallisen laskentatoimen määrittelee: ”Yrityksen yhteiskunnallinen laskentatoimi on yrityksen laskentatoimen laajennus, joka yhteiskunnallisen vastuun käsitteen mukaisesti luokittelee, mittaa, analysoi ja raportoi yrityksen toimintaan liittyviä taloudellisia ja muita yhteiskunnallisia vaikutuksia kvalitatiivisessa ja kvantitatiivisessa muodossa”.

Siihen, millaisin keinoin ja miten pitkälle voidaan tällä lähestymistavalla päästä, Kasurisen väitöskirja antaa hyvän vastauksen. Pittemmälle kuin hän on päässyt, ei juuri voida päästä. Tietenkin äärettömällä työllä, tietojen keräämisellä ja laskemisella voidaan ehkä joitakin numeerisia arvoja tarkistaa, mutta auttaako se mitään. Saatavan lisätarkkuuden hyöty on pientä ja laskentaan sisältyvien ongelmien vuoksi näennäistä.

Tarvittaneen siis myös uudenlaisia lähestymistapoja, uudenlaisia ajatuksia panos-tuotos-ajattelun tilalle. Kun kysymys on tutkimusalasta, johon kukin aika painaa oman leimansa, uusia lähestymistapoja väistämättä myös nousee.

Ympäristökysymykset ja yritystoiminnan eettiset kysymykset sekä alkamassa oleva keskustelu yksityisen ja julkisen rajasta tulevat varmasti näkymään yhteiskunnallisen laskentatoimen uusissa tutkimuksissa.

Oy Alko Ab on itse asiassa herkullinen tutkimuskohde näistä uusista näkökulmista. Se on toiminut jo pitkään, hoitanut varsin ongelmallista tehtävää yhteiskunnassa, ja siihen on kohdistunut monia ristiriitaisia paineita ja vaatimuksia.

Muodollisesti Alkon on alkoholiasioita hoidettaessa ja järjestettäessä pyrittävä siihen, että alkoholista aiheutuvat haitat ja vauriot muodostuvat mahdollisimman vähäisiksi. Samanaikaisesti sen on pyrittävä haittojen minimointiin tähtäävien kulutustavoitteiden puitteissa pysyttämään alkoholista saatava yhteiskunnallinen tulo mahdollisimman korkeana, kuten hallintoneuvosto on todennut. Vaikeita ellei mahdottomia tavoitteita. Käytännössä olisin valmis väittämään, että tulojen hankkiminen valtion kassaan ja omaan käyttöön on selvästi toimintaa hallitseva ajatus, joskin toinen osa, haittojen minimointi, on välttämätöntä pitää mukana toiminnan legitimoimiseksi. Eikä toiminta tällä kentällä ole ollut vain näennäistä, mutta alisteista kuitenkin päätavoitteelle.

Alkon toimintaa arvioitaessa mahdollisia näkökulmia on useita. Sitä voidaan arvioida yrityksenä sinänsä, sen resurssien käytön tehokkuuden ja tuottavuuden osalta. Toisaalta sitä voidaan arvioida valtion tulojen kerääjänä ja kolmanneksi koko yhteiskunnan kannalta hyötyjen ja haittojen aiheuttajana. Itse asiassa kaikkia yrityksiä voidaan arvioida samoista kolmesta näkökulmasta, ehkäpä pitäisikin.

Ensimmäisen kohdan arviot ovat kirjanpitoilisen tilinpäätöksen tai sen muunnosten tehtävää. Siinä selvitetään, miten tehokkaasti yritys on resurssiaan käyttänyt, millaisen tuloksen saanut aikaan käytössään olevilla voimavaroilla. Kilpailutilanteessa resurssien tehokas käyttö näkyy yrityksen taloudellisena mitattavissa olevana menestyksenä.

Alkon osalta tilanne on poikkeuksellinen. Monopoliasemassa olevan yrityksen on helppo hoitaa asioitaan. Monopoliasemassa olevaa epäillään aina. Tehokkuuden ja kansainvälisen kilpailukyvyyn ensimmäisinä edellytyksinä pidetään tiukkaa kotimaista kilpailua ja vaativia, hankalia asiakkaita. Nämä edellytykset eivät täyty monopoliyrityksillä. Joka tapauksessa resurssien tehokkaan käytön ja tuottavuuden alueella laskutavat ovat olemassa. Tämän tyyppisten arvioiden merkityksen voisi ounastella kasvavan nopeasti Alkon tyyppisissä yrityksissä niin yrityksen itsensä kuin ulkopuolistenkin silmissä. Kasurisen tutkimukseen sisältyvät tulonjakolaskemat koskettelevat vain hipaisemalla tätä ongelma-
kenttää.

Lähes jokainen yritys joutuu toimimaan verovoutina, keräämään valtiolle tuloja liikevaihtoverona tai jossakin muussa muodossa. Alkolla tämä on poikkeuksellisen merkittävä osa toimintaa. Se vaikuttaa merkittävästi koko yritystoimintaan. Hintojenkin määrittämisessä niiden vaikutus valtion tuloihin on ratkaisevaa. Alkossa tämä osa yrityksen merkitystä on poikkeuksellisen hyvin hallinnassa. Kysynnän hintajoustoa on tutkittu ja seurattu vuosikymmeniä, jokaisen hintapäätöksen seuraukset voidaan ennakoida poikkeuksellisen tarkasti. Tuskinpa missään muussa yrityksessä hintakysymyksiä mietitään yhtä huolellisesti ja yhtä hyvään tietopohjaan perustuen.

Kolmas näkökulma Alkon vaikutuksiin, sen kokonaishyödyt ja -haitat yhteiskunnassa, on ongelmallisin. Perinteinen yhteiskunnallinen laskentatoimi lähtee hyöty-haitat-/panos-tuotos-ajattelussaan siitä, että yrityksellä on osa yhteiskunnan resursseista käytössään. Se on vastuussa niistä, se on tilivelvollinen niistä, velvollinen käyttämään niitä niin, ettei parempaa käyttöä ole. Hyvää on siis markkinoiden markoissa mittaama hyvä.

Yhteiskunnallinen laskentatoimi on siis selvästi ankkuroitunut utilitaristiseen ajatteluun. Se, mikä on hyödyllistä ihmisten taloudellisen hyvinvoinnin kannalta, on hyvää. Asiat ovat mitattavissa markoissa ja puristet-

tavissa yhteen ainoaan tunnuslukuun. Alkon hyödyt ovat kolme kertaa sen haittojen suuruiset, sanoo Kasurinen.

Mitä mahtaisi seurata toisenlaisista filosofisista ankkuroinneista? Olisi mahdollista päätyä tilanteisiin, joissa jotkut seuraukset arvioidaan niin ehdottoman kielteisiksi, että Alkon toimintaa pidettäisiin vahingollisena. Kieltoilallakin on omat filosofiset taustansa. Joitakin hyötyjen tai haittojen vähentämisiä voitaisiin pitää niin merkittävänä, että Alkon antama malli soveltuisi muidenkin hyödykkeiden valmistukseen ja kauppaan. Ympäristökysymyksistä lähtien autojen ja bensiinin valmistus ja kauppa voisivat olla tällaisia. Kansanterveydestä lähtien tupakka voisi tulla pohdiskelijan mieleen tai voi ja muut eläinrasvat.

Hyötyajattelu elää edelleen hyvin vahvana, ehkäpä vahvempanakin kuin aikoinaan. Vahvasti siinä korostuu myös hedonistisia piirteitä. Ympäristökysymykset ovat ehkäpä ainoa siitä riippumaton vahva voima. Ympäristökysymyksissäkin perustelut ovat silti utilitaristisia, tulevien sukupolvien hyötyjä painottavia.

Sukupolvien yli ulottuva hyvinvointi, yritysten tämän hetken päätösten merkitys tuleville sukupolville voi olla se uusi näkökulma, joka tulevissa yrityksen yhteiskunnallisen laskentatoimen menetelmissä ja sovellutuksissa painottuu enemmän kuin 1970-luvun laskennassa. Aikaisempi sitoutuminen utilitaristiseen perinteeseen säilynee, niin syväälle se on kulttuuriimme iskostunut.

Toinen tärkeä peruskivi yhteiskunnallisessa laskennassa on ideologinen ankkurointi. Yhteiskunnallinen laskentatoimi lähtee siitä ideologisesta ajatuksesta, että yritys on vastuussa kaikesta, mitä sen toiminnasta seuraa yhteiskunnassa. Mitä mahtaisi seurata toisenlaisista ideologisista ankkuroinneista? On myös mahdollista lähteä siitä, että yrityksen vastuu rajoittuu sen omiin juridisiin rajoihin ja lainsäädännön velvoitteiden seuraamiseen. Se ei ole mikään harvinainen ajatus nykyisin, tavallisempikin kuin ennen. Siinä tapauksessa nykyisen kaltainen kirjanpito tai sen edel-

leen kehittelyt riittäisivät antamaan tiedon yhteiskunnan resurssien käytön tehokkuudesta.

On kuitenkin oletettavissa, että yhteiskunnallisessa laskentatoimessa saavat enemmän painoa ympäristökysymykset ja tulevaisuus. Tämän hetken tilanteet, hyödyt ja haitat ovat seurausta prosesseista, jotka ovat alkaneet jo kauan sitten. Oletettavissa on myös, että vastuu nähdään vahvempana joissakin kysymyksissä yli yrityksen rajojen, juuri pitkälle tulevaisuuteen ulottuvissa asioissa kuin tähän hetkeen ja lähitulevaisuuteen rajoittuvissa asioissa. Eräissä maissa, mm. Yhdysvalloissa, on lisäksi yritysten vastuu vähemmistöryhmiä kohtaan nähty erityisen painavana.

Kolmas peruskivi on näkemys siitä, että yksilön vapautta voidaan rajoittaa hänen omaksi hyödykseen. "Olen kuullut, että maailman voi jättää omiin oloihinsa ja unohtaa, mutta en ole koskaan kuullut, että maailman asiat saataisiin järjestykseen hallitsemalla", sanotaan Pertti Niemisen suomennoksessa Chuangtsen kirjassa Joutilaan vaellus. Kyseenalaiseksi voidaan asettaa koko Alkon toiminta sinänsä. Voidaanko alkoholin valmistusta ja jakelua pitää sellaisena inhimillisen toiminnan alueena, että sen julkinen säätely on tarpeen. Kuka ja millä viisaudella asettuu tässä asiassa yksittäisten ihmisten yläpuolelle heitä holhoamaan? Erityisesti tässä on tapahtumassa muutos aikaisempaan, vaaditaan vähemmän holhousta, enemmän vapautta. Edellytetään, että ihminen ottaa vastuun toimistaan.

Mitä muita organisointitapoja olisi valtion verotulojen keräämisen kannalta, alkoholihaittojen rajoittamisen kannalta? Ilmeisesti niitä löytyisi helpostikin, onhan vaihtoehtoisien organisoinnin esimerkkejä olemassa niin tupakan valmistuksessa ja kaupassa kuin apteekkilaitoksessa, eivätkä vaihtoehdot rajoitu yksin niihinkään. Kun muita organisointitapoja on vaihtoehtoina ja vieläpä ideologisesti ensisijaisina vaihtoehtoina, ei nykyisen järjestelmän hyötyjen ja haittojen mittaaminen ole tarpeen tai mielekäästä.

Yksilön oikeuksiin puuttuminen tulee olemaan ongelmallinen kysymys jatkossa. Kilpailua, tehokkuutta, tulosta arvostavassa keskusteluilmapiirissä monopolit ovat silmätikkuna. Niitä tutkitaan ja arvioidaan, mutta erityisesti niiden tehokkuuden kannalta. Alkon toiminnan arvioinnissa tämä puoli asiaa voi erityisesti korostua. Väitettyä tehottomuutta voidaan käyttää (teko)syynäkin monopolijärjestelmien purkamiseen.

Neljäs ajattelun peruskivi on kausaalisuhteiden olemassaolo. Yrityksen toimilla ja seurauksilla oletetaan olevan selkeä yhteys. Usein pahimmat ongelmat nykyisissä yhteiskunnallisen laskennan sovellutuksissa tulevat vastaan tällä kohdalla. Niin oli myös Kasurisen tutkimuksessa. Yhteiskunta, muutkin kuin suomalainen, ovat ulkopuolelta katsottuna yhtä tapahtumien kaaosta. Miljoonat asiat tapahtuvat jatkuvana virtana ja niiden välisten yhteyksien löytäminen on ongelmallista. Alkoholi on yksi tärkeä ja oleellinen osa yhteiskunnan tapahtumia. Mitä tapahtuu tai jää tapahtumatta alkoholin vuoksi, on loppuun saakka ilmeisesti mahdotonta selvittää. Rahallinen hyöty, verotulot, muut positiiviset asiat, vältetyt vahingolliset asiat, aiheutuneet haitat – kukapa sen vyyhden selvittäisi. Kasurisen tutkimus on esimerkki siitä, miten ja miten pitkälle se on mahdollista. Se on myös esimerkki siitä, kuinka suoraviivaisesti joudutaan menettelemään, kuinka ”raakoja” olettamuksia tekemään, jotta riittävän syvälle

empiriaan päästäisiin.

Mutta onko tälle perusolettamukselle vaihtoehtoa? Maailman näkeminen kaaoksena on helppo vaihtoehto, useimmissa tapauksissa uusien nimien antamista tietämättömyydellemme. Prosessi voisi olla vaihtoehtoinen peruskuva ajattelulle.

Yhteiskunnallisen laskentatoimen kehityslinjat voi edellä olevan perusteella arvioida seuraavanlaisiksi:

- Filosofisena lähtökohtana utilitaristinen ajattelu laskelmissa säilyy, painotukset ja näkökulmat muuttuvat erityisesti tulevien sukupolvien hyötyä korostaviksi.
- Ideologisena lähtökohtana vastuun yli yrityksen rajojen nähdään olevan erityisen suurta joissakin asioissa, sellaisissa kuten vähemmistöryhmät ja tulevat sukupolvet.
- Yksilöllisyyttä ja individualismia korostava aatteellinen ilmasto suhtautuu epäillen holhoamiseen ja monopoleihin. Yhteiskunnallisessa laskennassa tämä tulee näkymään tuottavuuteen ja tehokkuuteen kiinnitettävänä erityisenä huomiona.
- Yksinkertaisten panos-tuotos-mallien tilalle etsittäneen vaihtoehtoja. Ne voisivat olla prosessikuvaus, joissa on monia vahvoja voimakkeskuksia ja ei kovin täsmentyneet kausaalisuhteet. Yhteiskunnalliseen laskentaan tämä heijastuisi siten, että hyöty-/haittalaskennasta nykymuodossaan luovuttaisiin ja että sen korvaisivat muutamat selkeät prosessia ja sen vaikutusta kuvaavat tunnusluvut.

Siinäpä suuntaa myös Alkon merkityksen arvoinnille 1990-luvulla.